

SZEVERÉNYI SÁNDOR

Enyec denominális névszóképzők és (északi-)szamojéd háttérük

The author investigates the Enets denominal nomensuffixes with adjectival meaning that are not productive today and are not defined exactly in the morphological dictionary of Enets language. For this reason, the author examines the etymological parallels of these suffixes in other Samoyedic languages and tries to reconstruct their former functions. The conclusion contributes to the understanding of the development of adjectives.

A szamojéd nyelvekben a főnévi és a melléknévi szóosztályok közötti különbség elsősorban a derivációban rejlik, azaz nagy számban találunk melléknévképzőket. Ugyanakkor a melléknévképzők történetéről ezidáig igen keveset tudunk. Dolgozatomban elsősorban olyan enyec melléknévképzőkkel (pontosabban és a félreértések elkerülése végett: melléknévi jelentést adó képzőkkel) foglalkozom, amelyeket ugyan Mikola Tibor is jelöl morfológiai szótárában (Mikola 1995), de alakjukat és funkciójukat pontosan nem határozza meg. Ezen adatok mellett a 18-as kódszámot, azaz az „egyéb denominális nomenképző” megjelölést találjuk.

Első lépésként az adatokat veszem sorra alaktani szempont szerint csoportosítva őket, az enyec legközelebbi rokonnyelveit, a nyenyecet és a nganaszant (ill. amennyiben szükséges és/vagy lehetséges, a déli-szamojéd nyelveket) segítségül hívva kísérletet teszek a képzők pontosabb meghatározására. A rokon nyelvek adataira azért van szükség, mert a szűkös enyec anyag nem nyújt elegendő támpontot a képzők pontos leírásához. Az enyec a legkevesbé kutatott élő szamojéd nyelv, ennek legfőbb oka a rendelkezésre álló írásos anyag csekély mennyisége. Indokolja továbbá más nyelvek bevonását az is, hogy a vizsgált képzők ma már nem produktívak. Az így több nyelvet érintő vizsgálat aztán további következtetéseket enged majd meg. Munkám során nagy segítségemre volt a közelmúltban megjelent, első gyakorlati enyec szótár (Sorokina – Bolina 2001).

Az anyagot a benne található képzők szerint rendezve adjuk közre. A forrásokat rövidítve adjuk meg. A példamondatok fordításait a forrás nyelve szerint közöljük.

-RA: nomen possessoris

Allomorfofok: *-la/ -la/ -le*.

Collinder egy PU **l* denominális nomenképzőt rekonstruál, de megjegyzi, hogy funkciójáról keveset lehet mondani. Szamojéd példáit a szölkupból és a nganaszanból veszi:

ng. *ngamta-laa* 'szarvas (szarvval ellátott)'

szlk. *-lâ, -lâqy* középfokképző: *somalâqy* 'kicsit jobb'¹ (Collinder 1960: 258).

Helimskinél a szölkup képző alakja *-LĀĀQĪ*. A képző határozószót képez:

soma-lââqî 'elég jól' (Helimski 1998: 572).

Ehhez *-L^J* (< PS **j*) vonatkozó melléknévképző járulhat:

soma-lââqî-l^J 'elég jó' (Helimski 1998: 572).

Lehtisalo a képzőt szintén egy PU **l* denominális melléknévképzőre vezeti vissza (Lehtisalo 1936: 152). Példáit ő is az előbb említett két nyelvből hozza.

A Collinder és Lehtisalo példáiban említett nganaszan képző *-RA* alakú, aminek két allomorfiája van: *-ra* és *-la* (Wagner-Nagy 2001: 162). Funkciója nomen possessoris.

Mindezt azért kellett ilyen részletesen elöljáróban elmondanunk, mert az enyec adatokból a képzőre nézve nehéz pontos következtetéseket levonni. Nézzük az enyec példákat:

В богӓля 'medve' (T66: 441)

бого 'medve' (L92: 15)

Ebben az esetben a képzett és a képzetlen alak jelentése között nincs különbség. A következő szó adhat némi támpontot:

В ныгара 'bokor; fűzfa; bozót' (SB01: 85) *ныга* 'ág, gally' (SB01: 85)

Mivel a fa, bokor, bozót általában ágas-bogas, így a képzett alak jelentése így is megadható: 'ágas, (sok) ágakkal ellátott'. 'Bokor; fűzfa; bozót' jelentése lexikálizálódhatott, ami az alábbi példákból is kiderül:

Ch *Ино ниа нокуоба ниггара луотаку аби*. (L92: 6)

ott ajtó-Gen irányában bozótos lajda² van-PerfSg3

'В направлении дверей есть лайда, поросшая кустарником.'

¹ Collinder így adja meg a jelentést. Hajdúnál (1989: 141) 'jobb'.

² Tengerparti mocsaras árterület Oroszország északi részén.

В *Ныгӳрамон кезер" тэа" нэбегя".* (T73: 263)

bozót-PROL vadrén-Pl rén-PL fut-Pl3

'По кустарнику дикие олени бегают.'

Nemcsak főnévhez járulhat ez a képző, hanem találhatunk olyan alakot is, aminek az alapszava melléknév. Az adatok tanúsága szerint az így képzett szavak mindig attributív pozícióban fordulnak elő:

d'abule 'hosszú' *d'abu* 'hosszú'

В *Дѣа дѣбулэ нэ кизи тубохана, торсулызань ту се нион ту постысь бисурибзурау соуџа.* (G81: 156)

Gyoa³ h o s s z ú fa teknő megfog-Sg3, ??? szén (tűz + por) körül tűz forog-Inf örült-Nsim ugrál-Sg3.

'Деа длинное деревянное корыто схватил, запрыгал по углям огня вокруг, как сумаещедший, запрыгал.'

Чѣдѣ дѣбуле б'ине ш'идыу джбрек ч'иб'и (B, G81: 146)

pányva h o s s z ú kötél 20–25 százseny.⁴

'Маут – длинная веревка двадцать пять метров (саженей).'

uzulo 'fiatalabb' *d'uze* 'kicsi, fiatalabb'

Ch *Шидэ тазобэро ару каса ниоза тонэа, узуро каса ниоза тонэа* (L92: 5)

kettő sámán-PxSg2 idősebb férfi gyerek van-Sg3 fiatal férfi gyerek van-Sg3

'У шаманов есть старший и младший сыновья.'

Ezzel szemben a képző nélküli alakok vagy állítmányként szerepelnek, vagy pedig hiányzik mellőlük a főnévi fej. Ezt a következő példamondatok szemléltetik:

В *Кезер' надо" дѣбу".* (T73: 215)

rén-SgGen szarv-Pl hosszú-Pl

'У дикого оленя длинные рога.'

В *Сойза бинэ озима, дѣбу озима.* (T73: 128)

jó kötél kimegy-Sg3, a hosszú kimegy-Sg3.

'Хорошая веревка вышла, длинная вышла.'

³ Személynév.

⁴ Régi orosz hosszsmérték, kb. 2,13 méter.

-L^JAJGU: moderatív képző

Alakváltozatok: *-l'aiggu /-l'aku*

Szintén kevés adat áll a rendelkezésünkre, az ezzel a képzővel ellátott szavak csak szójegyzékekben fordulnak elő, emiatt nehéz a képző funkciójának megállapítása. Az is gondot okoz, hogy a szójegyzékek mindig ugyanazt a jelentést adják meg a képzett szó és az alapszó esetében is:

kemil'aku 'rövid' *kemi* 'ua.' (C55: 80)

loddolaiggu 'alacsony' *lodo* 'ua.' (C55: 85)

Az új enyec szótárban kevés olyan adatot találhatunk, amely ezt a képzőt tartalmazza:

В нюгулейку 'puha' *нюгу* 'puha' (SB01: 88)

В иблейку 'kicsi, apró (tárgy)' (SB01: 42) –

Egy olyan adatot találunk, ahol a képző határozószóhoz járul:

В беньляйгу 'közeli' *бены* 'közel' (SB01: 18)

A képző nganaszan megfelelője: *-"L'U^NKU₀* (Wagner-Nagy 2003). Az ezzel a képzővel ellátott szó a tulajdonság kisebb fokát jelöli:

katəgəð 'fényes' *kadə"likü* 'kicsit fényes'

A nganaszan alakot Lehtisalo (1936: 155) **-lʔ-* + **-j-* + *-ku* formában rekonstruálja, amelynek második eleme egy ősi vonatkozó melléknévképző (PS **-jə ~ *-j*; vö. Helimski 1997: 177), harmadik eleme pedig kicsinyítő képző. Az előbb elmondottak tükrében elfogadható, hogy a *-ku* elem kicsinyítő képző. Az első két elemre vonatkozó megállapítása ugyanakkor nem igazolható minden kétséget kizáróan.

Amennyiben a Collinder és Helimski által megadott jelentések pontosak, akkor a szölkup *-L'ÅQĪ* képző is idetartozhat, bár az első szótag palatalitása magyarázatra szorul. Ha a képző a nganaszanban és a szölkupban (és a nyenyecben) is a tulajdonság kisebb fokát jelöli, akkor feltételezhető, hogy az enyecben is hasonló funkciót tölt(hetett) be. Ezt támasztja alá az is, hogy az adatok az antonim melléknévpárok közül mindig a negatívon jelentkeznek (vö. *alacsony* = a magasság kisebb fokú megléte; *könnyű* = a súly kisebb fokú megléte stb.). Az alábbi enyec mondat is ezt mutatja, ahol a 'kicsi' jelentésű jelző feje kicsinyítő-képzős alak:

В Пурзы' дя ни' комабут нэзод и бля йгу бунтику му". (T73: 267)
 vissza föld Lat(PO) akarsz nő-Pred-PxSg2 kicsi kutya-Ndim-(Akk) vinni-
 ImpSg2

'Эсли хочешь обратно на землю, возьми себе в жень маленькую собачонку.'

A nyenyecben ez a képző nem fordul elő, mindössze egy „gyanús” alakot találni:

нэляко ~ *нэ"лэко* 'kicsi' (T65: 307, 309)

A *-ляко* ~ *-лэко* végződésnek hangtanilag és jelentésanilag is megfeleltethető az említett enyec és nganaszan képző. Ugyanakkor a tő megállapításához (azaz, hogy valóban képzett alakról van-e szó) csak egy adat ad támpontot:

нэцько 'kicsi' (T65: 309)

Ez szintén képzett alak, mégpedig kicsinyítő képzővel ellátott. A *ć* [чь] gégezárhanges hangos töre utal. Így a *-ляко* ~ *-лэко* végződés toldalékként értékelhető, ugyanakkor a képző ritka előfordulása további következtetések levonását nem teszi lehetővé.

-GGO: nomen possessoris

Allomorf: *-go*

Ez a képző csak Castrén (C55) szójegyzékében fordul elő, így példamondatot nem tudok bemutatni. Az adatok alapján ez a képző is valamivel való ellátottságot fejez ki:

<i>baggogo</i>	'gödrös'	<i>bago</i>	'gödör'
<i>fuggo</i>	'köves'	<i>pu</i>	'kő'
<i>nadaggo</i>	'mohás'	<i>nada</i>	'moha'
<i>teniggo</i>	'eszés, értelmes'	<i>teni</i>	'fej, értelem'

A nyenyecben és a nganaszanban ennek a képzőnek az etimológiai megfelelőjét nem tudjuk kimutatni, noha mindkét nyelvben találunk olyan képzőt, amely esetleg **-nkV-* alakra vezethető vissza (amit az enyec forma sugall), ám a pontos hangtani és jelentésbeli megfelelés hiányzik.

-REGGO: nomen possessoris

Allomorf: *-leggo*

Minden valószínűség szerint történetileg összetett képzőről van szó, amely legalább PNS korú (**-lāḡkâ*). Első eleme *-la/ -ra/ -la/ -le*, a második pedig a *-ggo* képző. Csak Castrén anyagában találkozunk vele:

<i>bileggo</i>	'vizes'	<i>bi''</i>	'víz'
<i>bireggo</i>	'okos'	<i>bi</i>	'értelem'
<i>nereggo</i>	'nős'	<i>ne</i>	'nő'
<i>obtoreggo</i>	'illatos'	<i>oto</i> (C55: <i>obto</i>)	'szag, illat'
<i>oteoreggo</i>	'adós'	<i>oteo</i>	'adósság'
<i>tiareggo</i>	'réntenyésztő'	<i>tia</i>	'rén'

A nganaszanban és a nyenyecben is megtaláljuk a képző etimológiai megfelelőjét. Először tekintsük át a nganaszan adatokat:

ng. -L¹ADKƏ(Ə)

A nganaszan nyelvvel foglalkozó eddigi munkák nem említik ezt a képzőt. Igaz, az így képzett alakokra mindössze három példát sikerült találnunk:

<i>дундиляҥкә</i>	'híres'	<i>дунди</i>	'dicsőség, hír' (K01: 42)
<i>нимляҥкә</i>	'híres'	<i>ним</i>	'név' (L92b: 8; K01: 115)
<i>җоду́лҥанка</i>	'kellemes'	(KS85: 320)	
vö. <i>җондәтуо</i>	PtImp		'vidám, örömteli' (K01: 135)

A nganaszan adat az enyec alak hangtanilag teljesen szabályos megfelelése. Intervokális helyzetben a PS *-*ҥк*- kapcsolatból az enyecben -*gg*- lett, míg a hangkapcsolat a nganaszanban megőrződött. A kezdő *l*- elem palatalitása az enyecben a magánhangzón jelentkezik.

A képző nyenyec megfelelője a következő:

nyeT -*лягг* (-*lҥк*, -*lyangk*^o)

A tundrai nyenyecben a képzett alakok valamilyen tulajdonság nagy fokú meglétét, valamiben való bővelkedést fejeznek ki (Barmič 1999: 30; Tereščenko 1956: 160). Általában természeti jelenségeket (pl. eső, árnyék), felszíni formákat (pl. hegy, domb, folyókanyarulat), s az azokat fedő anyagveket (pl. kő, iszap, erdő /mint fával borított/) jelölő főnevekből is képezhetők így melléknevek. A képzőt Hajdú is melléknévképzőnek tartja, de csak példákat említ, a jelentést nem magyarázza bővebben:

<i>нүллҥк</i>	'iszapos, mocsaras' (H89: 48)	<i>нүл</i>	'iszap, mocsár'
<i>педаралҥк</i>	'erdős' (H89: 48)	<i>педара</i>	'erdő'
<i>нэляҥ я</i>	'köves terület' (T65: 503)	<i>нэ</i>	'kő'

Érdekes, hogy az '5' számnév esetében is ezt a képzőt találjuk:

nyeT	<i>сәмляҥ</i>	'öt'	(T65: 527)
nyeE	<i>һамрL'аҥк</i>	'öt'	(S74: 120)

ng.	<i>səŋhə'lan̄kə</i>	'öt'	(K01: 333)
eny.	<i>soboreggo</i>	'öt'	(C55: 91)
	vö. B <i>cóbpuz</i>		(SB01: 120)

A szót Janhunen és Helinski képzett alakban is PS eredetűnek tartja:

**səmpə*: der. **səmpə'läykə* (SW: 133)

**səmpə*, **səmpə'lä'ŋkə* (He97: 346)

A *-ŋkə* képzővel bővült alak a matorban nem fordul elő, vö. *sümb(ü)lä* 'öt' (Helinski 1997: 346). A szölkupban a matorhoz hasonlóan csak *-la* képzővel ellátott alakot találunk:

sompila 'öt' (H89: 168)

Noha a számnév esetében a képző leválasztása egyszerű, funkciójának és az alapszónak a meghatározása eddig nem sikerült minden kétséget kizáróan (vö. pl. Honti 1993: 98–99). Simoncsics Péter véleménye szerint a PS **səmpə* tő a 'jó' jelentésű PS **səmə* szó **pə* komparatívumképzővel ellátott alakja. A második tag (**-längkə*) „valamilyen duális választóképző lehet (vö. tazi szölkup *-la*, *-laqy* középfokképző)” (Simoncsics 2001: 255–256). Véleményem szerint azonban a **-lä* elem nem lehet a duális választóképző. A képző jelentéstanilag és alaktanilag is inkább az en *-reggo* ~ ng *-L'AJKƏ* ~ nye *-l'anj* képzővel lehet kapcsolatban. A *-reggo* képző első eleme (PS **-lä*) egy ősi nomen possessoris képző, második eleme pedig szintén nomen possessoris képző (PS **-ŋkə*), amely a birtokolt tárgynak, ill. tulajdonságnak a bőségére utal. Így érthető, hogy a három nganaszan adat mindegyike pozitív tulajdonságot fejez ki.

Összefoglalás

Dolgozatomban arra próbáltam meg rámutatni, hogy az északi-szamojédban, de lehet, hogy már az összamojéd korban a melléknévi szóosztály különválása – a derivációs kritériumot tekintve – előrehaladott volt. Az enyecben történetileg egymással minden bizonnyal összefüggő *-RA*, *-L'AJGU*, *-GGO* és *-REGGO* képzők között pontos funkcióbeli különbséget nehéz kimutatni, elsősorban azért, mert ezek megfelelői már a nyenyecben és a nganaszanban sem produktívak, ugyanakkor az egymással való etimológiai kapcsolatuk szembetűnő.

A *-L'AJGU* és a *-REGGO* képzőknek ellentétes funkciójuk van: előbbi egy tulajdonság kismértékű meglétét, utóbbi valamiben való bőséget, nagyfokú ellátott-

ságot fejez ki. Az elvont melléknévi jelentés kialakulásának (egyik) útja a nomen possessoris, azaz 'valamivel való ellátottság' jelentésen keresztül alakulhatott ki.

Érdekes képet mutat ezen összetett képzők területi eloszlása. Míg a -L^JAJGU megfelelője a nganaszanban ma is frekvenciát, addig a nyenyecben épp csak hogy lehet rá adatot találni, a -REGGO megfelelőivel pedig éppen fordított a helyzet, a nyenyecben gyakori és a nganaszanban nagyon ritka.

Rövidítések

Abl	ablativus	Ndim	kicsinyítő képző
Adv	határozószó	ng	nganaszan
Akk	tárgyeset	Nsim	hasonlító képző
B	baj nyelvjárás (enyec)	Perf	perfektív
Ch	hantajkai nyelvjárás (enyec)	Pl	többes szám
Det	tárgyas ragozás	PO	névutó
Du	dualis	PtImp	folyamatos melléknévi igenév
eny.	enyec	Px	birtokos személyrag
nyeE	erdei nyenyec	Refl	reflexív ragozás
Ess	essivus	Sg	egyes szám
Imp	felszólító mód	szlk	szőlőkup
Inf	főnévi igenév	nyeT	tundrai nyenyec
Lat	lativus		

Bibliográfia

- Barmič, M. Ja. [Бармич, М. Я.] (1999), Ненецкий язык в таблицах, Санкт-Петербург. C55 = Castrén 1855
- Castrén, Matthias Alexander (1855), Wörterverzeichnis aus den samojedischen Sprachen. St. Petersburg.
- Collinder, Björn (1960), Comparative Grammar of the Uralic Languages. Almqvist & Wiksell. Stockholm.
- G81 = Gluhij, Ja. – Susekov, V. A. – Sorokina, I. P. 1981.
- Gluhij, Ja. – Susekov, V. A. – Sorokina, I. P. [Глухий, Я – Сусеков, В. А. – Сорокина, И. П.] (1981), Сказки народов Сибирского Севера 4. Издательство Томского Университета. Томск.
- H89 = Hajdú 1989
- Hajdú, Péter (1989³), Chrestomathia Samoiedica. Tankönyvkiadó. Budapest.
- He97 = Helimski 1997

- Helimski, Eugen (1997), Die matorische Sprache. SUA 41.
- Helimski, Eugen (1998), Selkup. In: Abondolo, Daniel (red.): The Uralic Languages. Routledge. London – New York.
- Janhunen, Juha (1977), Samojedischer Wortschatz. CT 17.
- K01 = Kosterkina, N. T. – Momde, A. Č. – Ždanova, T. Ju. 2001.
- Kortt, I. R. – Simčenko, Ju. B. (1985), Wörterverzeichnis der Nganasanischen Sprache. 1. Nganasanisch – deutsch – russisches Glossar. Berlin.
- Kosterkina, N. T. – Momde, A. Č. – Ždanova, T. Ju. [Костеркина, Н. Т. – Момде, А. Ч. – Жданова, Т. Ю.] (2001), Словарь нганасанского-русский и русско-нганасанский. Филиал издательства «Просвещение». Санкт-Петербург.
- KS85 = Kortt, I. R. – Simčenko, Ju. B. 1985.
- L92 = Labanauskas, Kazys 1992.
- L92b = Labanauskas, Kazys 1922b.
- Labanauskas, Kazys [Лабанаускас, Казыс] (1992), Фольклор народов Таймира. Выпуск 1. (энецкий фольклор). Дудинка.
- Labanauskas, Kazys [Лабанаускас, Казыс] (1992b), Фольклор народов Таймира. Выпуск 3. (нганасанский фольклор). Дудинка.
- Lehtisalo, Toivo (1936), Über die Primären Ururalischen Ableitungssuffixe. MSFOu 72.
- Mikola, Tibor (1995), Morphologisches Wörterbuch des Enzischen. SUA 36.
- S74 = Sammallahti 1974.
- SB01 = Sorokina, I. P. – Bolina, D. S. 2001
- Sammallahti, Pekka (1974), Material from Forest Nenets. CT 2.
- Simoncsics, Péter (2001), Kempelen Farkas és a szölkup alapszámSOR. NéNy 41/2: 249–262.
- Sorokina, I. P. – Bolina, D. S. [Сорокина, И. П. – Болина, Д. С.] (2001), Словарь энецко-русский и русско-энецкий. Филиал издательства «Просвещение». Санкт-Петербург.
- SW = Janhunen 1977
- T65 = Tereščenko, N. M. 1965
- T73 = Tereščenko, N. M. 1973
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1956), Способы выражения качественного определения. In: Материалы и исследования по языку ненцев. Наука. Москва – Ленинград. 157–181.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1965), Ненецко-русский словарь. Издательство Советская Энциклопедия. Москва.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1966), Энецкий язык. In: Языки народов СССР 3. Наука. Москва. 438–457.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1973), Синтаксис самодийских языков. Наука. Ленинград.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1979), Нганасанский язык. Ленинград.
- Wagner-Nagy, Beáta (2001), Die Wortbildung im Nganasanischen. SUA 43.
- Wagner-Nagy Beáta (red.) (2003), Chrestomathia Nganasanica. SUA Supplementum 10.